

לשוננו לעם

עורכים: ע' איתן ומ' מדן

מתוך

כרך ו', תשט"ו

האקדמיה ללשון העברית
מוגן בזכויות יוצרים

בשולי ספר דקדוק שימושי

מפי מורים שומעים אנו לעתים קרובות, שהוראת הדקדוק העברי בבתי הספר היא בעיה חמורה, שלא באה עדיין על פתרון ותיקונה. מרובים מדיי התלמידים הנכשלים בבחינות בדיעת הדקדוק, מהם אף תלמידים נכונים, ששליטתם בלשון נאה בהחלט. מורים ופחנבים מחקרו בצעיה זו

העלה כי במידה לא נעשה אשמים בכך ספרי הדקדוק, שרובם עדיין לא מצאו את דרכם אל מוחו ואל לבו של התלמיד, שחלשון העברית היא לו לשון אם. הללו מציעים את כללי הדקדוק בניסוחים שנתגבשו לפני דורי דורות, בזמן שהעברית הייתה נלמדת כלשון הכתב בלבד.

לפיכך אין לתמוה — אדרבה, יש לברך — על כך, שניסיונות נעשים זה שנים לחבר ספר דקדוק תוך נתינת הדעת על הלשון החיה בכתביה ובדיבור (כתגיתיה).

אחד הניסיונות האחרונים הוא ה„דקדוק העברי השימושי“¹. מחבריו הבינו, „שספר להוראת הדקדוק העברי צריך להתבסס מצד אחד על הדקדוק המסורתי... ומצד אחר עליו להביא בחשבון ככל האפשר גם את חומצותיה וגילוייה של הלשון החיה ומתפתחת בתנאיה המיוחדים“. לפי הכרה זו, נעשה בספר זה ניסיון של בירור והבחנה בחומר הלשון והכללים.

אולם הכרתם של המחברים לא נתממשה בספרם. הכללים מנוסחים בו ע"פ רוב לפי השגרה הישנה והמקובלת, חסר לקוי בדרך כלל ביותר, מעמים בחסר, היינו דווקא במה שנוגע ללשון החדשה. אעמוד כאן על דברים אחדים בלבד.

1) במרק על התנועות (עמ' 8) ניתנת החלוקה המפורסמת לתנועות גדולות וקטנות (= לארוכות ולקצרות). ידוע שחלוקה זו אינה נמצאת ביסוד הניקוד (בניקוד המקראי אנו מוצאים למשל קיבוץ במקום שפניהים תנועה ארוכה, כשאין אם הקריאה וי"ו, ולעומת זאת מוצאים אנו שורק במקום שיש אם הקריאה וי"ו, אף כשהתנועה קצרה!)¹, וכן אין היא מתאמת לשיטתו של רבי יוסף קמחי, ממציא המונחים ת' גדולה וקטנה. שכן לפי שיטתו זו

1. הדקדוק העברי השימושי מאת משה גוטשטיין, זאב לבנה, שלמה שפאן, הוצאת שוקן תשי"ד.

(המכוונת למבטא הסטנדרטי בזמננו ובדורות ש לפניו) אין התנועות גורלות או קטנות במוחלט, אלא כמותן תלויה במעמדם לגבי הסעם. במבטא הרווח בארצנו בזמננו אין מבחינים בכמות התנועות; מה אפוא הסעם להלאות את מוחם של התלמידים בחלוקה, שאין לה שרשים לא בניקוד ולא בדיבור? השאלה, שאנו מבקשים למצוא תשובה עליה בספר דקדוק שימושי, היא זו: כמעט כל תנועה שבמבטאנו נכתבת באופנים שונים: א — סתה, קמץ, חטף סתה; א — חולם („מלא“, „הסר“), קמץ (קטן), חטף קמץ וכיו"ב; מהם אפוא הכללים, שעל סיהם נדע לכתוב כל סימן מן הסימנים השווים בהגייתם? המעמיד לעצמו את השאלה כך, כבר העלה את התשובה, או לפחות חלק ממנה. שכן הלה בפראי יורה, בכל אחד מן הסימנים הנהגים בשווה, כי סימן מסוים זה בא בהברה פתוחה או בהברה סגורה, בהברה מוטעמת או בהברה שאינה מוטעמת — הכול לפי הצורך, ואם יימצאו תופעות, שאינן זכולות בכלל, ייערכו ברשימת יוצאים מן הכלל.

2) החלוקה לתנועות ארוכות וקצרות הביאה עמה תקלה אחרת במרקי ההשלמה (עמ' ד', ואילך). בדקדוק תיאורי שולב ביאור היסטורי על תנועה ארוכה מיסודה או מוארכת בהשמעת הסעם („תנועות משוכות הסעם“), ע"פ הכלל: „אם התנועה הגדולה משתנה בנטייה, הרי אינה ארוכה מיסודה כי אם מוארכת בהשמעת הסעם“, רשאי התלמיד להניח, שהקמץ של קָרָן (השני), שֶׁלָּחַן אינו ארוך מיסודו, בעוד שהקמץ של בְּנֵן הוא ארוך מיסודו (כך נאמר שם בפירושו), או שהקמץ של תְּסָאִים, לְבָנוֹן ארוך מיסודו בגלל חֲסָאִיכֶם, לְבָנוֹנִי.

הגדרות כנ"ל, כשאין נתונות בכל דיוקן, דין הוא שיביאו לידי מסקנות מוטעות. לפיכך מן הראוי הוא למנות את המשקלים, שבהן מתקיים הקמץ (או תנועות אחרות), ומשקלים, שבהם הוא משתנה, בלא לְיִכְנֹס בפירושים היסטוריים מקוטעים. חלא בדקדוק שימושי אנו עוסקים. לדעתי מסתמן

הקבוצות שהקלימו קו מוצהר, שעל סמך נחמיאס לקיים את חקמך. הצעה לגיטור כלל זה אמר לדין לפני הוועדה לשאלות דקדוק שימושי של האקדמיה, ואין כאן המקום להאריך.

3) בפרק על הדגש החזק (עמ' 16) נאמר, שהדגש החזק בא לציין "הבלעה", במונח זה כורכים המחברים עניינים, שהם שונים זה מזה במחומם. בכגון יפל, יקת, הקלה, כל תהליך ההיגוי הקרוי היִסוּת (assimilation). ואם לכך מתכוונים המחברים במונח "הבלעה", על שום מה הם מונים בסוגי התבלעה צורות לשון כגון שִׁבְתִּי ת' שִׁבְתָּתִי, שִׁמְנִי ת' שִׁמְנָתִי, תִּחְנִי וכו', שבהן ה"תבלעה" הוא עיקרון. בתיבי גרידא, היינו שלא לכתוב שתי אותיות דומות זה לזה, כשאין ביניהן חציצה של תנועה. אגב אורח יצוין, שבלשון החדשה פשט המנהג לכתוב "שבתתי, חסחתתי, טמננו". וכבר נהגו כן קדמונינו. העובדה, שהמדקקים הישנים ראו כל חסרון אות כהבלעה, אינה נימוק מספיק להורות כך את הלשון בזמננו. אחת מדרישות היסוד של הדקדוק בזמננו היא לחבליט את ההבדל שבין תופעה הלשונית החדשה ובין סמלה בכתב. וזה כמובן טושטש בכלל הנידון (חשווה גם את הביטוי: הדגש, גורם לשינוי חממות בהגיית העיצורים, שם).

4) באותו הפרק נאמר, שהדגש החזק בא גם, לתפארת הקריאה". תפארת הקריאה" הוא מונח ישן נושן, שהמציאו מדקדקי ימי הביניים, כדי לציין בו תופעה לא-תקינה בלשון, ו"א תופעה שהם לא מצאו לה סיבה מבחינת מבנה הלשון. כשם שיש דגש לתפארת הקריאה, כך יש למשל, נון תפארת" (רשב"ג בשירו, ענק") במלת מְנָלָם, כמובן מתוך ההנחה שִׁמְנָלָם פירושו מְנָלָם). וכן יש, "פיאור בקא" (דונש) בכגון בַּשְּׁמַיִם, בהֶדֶם, לְהַמְנוּחַ, וכן בצורות לשון אחרות. בקיצור, יש "תפארת", כמנהג מקביל ל"תפלים" בערבית. הדגש שבמלים כגון "אֵלֶּה, תָּהָה" לא הייתה סיבתו מובנת למדקקים הקדמונים, על כן כינוהו "דגש לתפארת", בה בשעה שהדגש

בכגון "השקפה", סיבתו הייתה לחם גלויה, ומשום כך לא כינוהו "דגש לתפארת הקריאה".

ואולם בזמננו, מהי ההצדקה להורות את העניין כך? נראה לי, שעלינו לנסח כלל מעין זה: הצירה והקמץ הגדול וחחולם באים בחברה סגורה — בין בדגש ובין שלא בדגש — כשהיא מוטעמת, כגון "אלה, הסבו, גרד, מחג, קשקש" וכו', — ותו לא. ואמנם בדין הושמש הכלל על הדגש לתפארת הקריאה בספרי דקדוק שונים, ובראשם בספרו של "קלוזנר".

לעומת זאת לא נאמר בכלל על הדגש החזק דבר על הכפלת העיצור במסיבות מסוימות, בין במלח בין בחיבור מלים, כגון: "ששכר, משחר, מדבר, נפטר, מהנה".

(5) המחברים מכנים את הבינוני בדרך כלל בשם "הווה", ובעמ' 20 אנו מוצאים הערה בזה הלשון: "ההווה משמש גם בהוראת שם". ודאי, צריך להורות, שבעברית (בזמננו) מבחינים שלש צורות להבעת זמנים: עבר הווה ועתיד. ההווה נוצר ע"י שם-עצם או כינוי בנושא בתוספת בינוני כנשוא. הבינוני לבדו אינו הווה. ברם, הדרך שנקטו המחברים — לא הלכו בה בעקיבות, שכן הבינוני "קושר" מכונה הווה, הבינוני (הפעול) "קשור" אמנם נקרא בינוני פעול, ו"מקושר" שוב מכונה הווה. סקירת לוחות נטיית הפועל מראה, שהכינוי "הווה" מיוחד לבינוני פעיל ולבינוני סביל, כשהוא חלק בבניין סביל, אך בינוני סביל המשתיך לבניין פעיל, מפני שהוא מחוסר בניין עצמאי — הריהו בינוני פעול. אין זו ערבוביה של מונחים בלבד, זוהי תורה העלולה להביא במבוכה תלמיד בשעת ניתוח משפטים. התלמיד ילמד בלא ספק, שהמשפטים נחלקים למפעליים ולשמעניים, וכי המשפט הוא פעילי, כשנשואו פעל מפורש (verbum finitum), ואילו הוא שמעני, כשאין בו פעל מפורש. ע"ס הגדרה זו והגדרת המחברים בעניין ההווה והבינוני יסיק התלמיד בדין, כי המשפט

מלוני סוברי הוא פעלי ואילו, מלוני סבורי הוא שמני. הוא הדין
החסס קשור לעץ כנגד, החסס מקושר לעץ. זה נוגד את
המציאות הלשונית ואת הרגשתנו בטיבו הפעלי של הבינוני, אף כשהוא בינוני
פעלי, בהרכב זה.

(6) לעומת החדשנות שבבינוני, הווה"א בינוני המשמש כשם, אנו
מוצאים שמרנות מובהקת בתיאור צורת העתיד והציווי. לא נזכרו כלל בשום
בניין מן הבינוניים, הצורות, תפעלו, תפעלו, תפעלו; לנכות; צורות אלו,
הנמצאות כבר במקרא, התפשטו בלשון המאוחרת, ויש סופרים המקפידים להשתמש
בהן בלבד במקום תפעלו וכו'. כידוע כבר המליץ על כך אחד העם.

(7) ישן נושן הוא ההסבר, שצורות כגון בשביל, בבכורו, לרפואה
נוצרו מן בשביל, לרפואה (שם, עמ' 15), וכל זה כדי להסביר את רסיון
בגדכס"ת שאחרי השווא בכגון אלו. והרי ידוע למדיי, שהתנועה המלאה (בין
שהיא חירק בין שהיא סתח) היא המקורית במלים אלו ודומיהן. כל ההסבר
הזה בא כדי ליישב את רסיון בגדכס"ת בחנאים אלו, ואולם ההסבר הנכון,
על כל סנים משכנע יותר, ניתן בספרי הדקדוק המדעיים רובם ככולם.

(8) בעמ' 28 מוצעת ההבחנה בין פועל יוצא לעומד ע"ם שימוש
הפועל עם מושא ישר (בצירוף, את"א או בלעדיה) או עם מושא עקיף (שאר
מלות היחס). הגדרה זו מועתקת באופן מיכני מספרי לימוד ללשונות לעז,
אף שאינה הולמת את העברית ואף שמדקדקי הקדמונים (עיי' למשל ראב"ע
ב"מאזנים" מג ע"א) נתנו הגדרה. הולמת יותר, ואותה נוקטים גם חוקרים
בימינו. כלום ירא"א (את), למשל, הוסף מפועל יוצא לעומד בשימוש המקביל
ירא מן. הוא הדין פעלים הרבה (אכל, אהב, דבר, עזר, נשא ועוד ועוד).
על שאלה זו — מקווה אני — אדון בשעה אחרת.

(9) כללים אחרים נשתבשו, כנראה ע"י ניסוח מקוצר. בע' 18, למשל,
מוצע הכלל, ש"תנועה קצרה בהברה סגורה נוטה להיהפך לארוכה, כשהיא

באה בחברה שתוחה" (תניסוח מעורפל). ובהמשכו של הכלל נאמר:
מתוך כלל זה מתבארים השינויים הבאים בניקוד: חץ — חצים, קם — ימים,
פחל — פחלי, אצל — אצלי, יסגר — יסגרה, קסבו — תסבינה. כלל זה מכוון
רק לדוגמאות פחל ואצל, ואילו שאר הדוגמאות אינן ממין הכלל, שכן
חתנוצה, הארוכה אינה באה מהן בהברה שתוחה!

הוא הדין, הכלל, כשתחואר משמש כנשוא יבוא בלי הא הידיעה:
חנשר — גדול" (עמ' 21) אינו מדויק די הצורך. לפחות כשהנשוא הוא בערך
ההפלגה — מצטרפת אליו ה"א הידיעה.

בעמ' 39 נאמר: „בלשון המשנה חודשה צורת נתפצל". והלא היא
נמצאת במקרא (ונקסרו, ונקפּר!) שם עמ' 89 הוחרסה הצורה היוצאת מן
הכלל „התשוטט". אידיוקים בכללים ע"י הקיצור וההשמטה מצויים בספר,
וראוי שייתנו המחברים דעתם על כך במהדורה הבאה.

10) הספר לקה במבנהו ע"י ריבוי רשימות מכל הסוגים שלא לצורך.
אין הדקדוק בא במקום מילון; יש בו מקום לכלל ולרשימות של היוצאים
מן הכלל. מה בצע ברשימות מלים שנטייתן תקינה? הסעלים בגורת
השלמים, חוץ מפעלי למ"ד גרונית, נוטים כרגיל ע"מ יפעל, ושלא כרגיל
ע"מ יפעל, למיכך צריך להביא רק אותם שנוטים ע"מ יפעל ברשימת
סדורה ע"פ א"ב, ואין להביא רשימת פעלים ע"מ יפעל (שם עמ' 58).
כנגד זה אין צורך ברשימת פעלי למ"ד גרונית (עמ' 50), שהרי דיו הכלל,
שכולם נוטים ע"מ יפעל; אין ידוע לי יוצא מן הכלל (המחברים כותבים:
העתיד בקל בא בדרך כלל במשקל אפעל: אגבה" וכו' — עמ' 40).

הוא הדין, רשימת הנטייה של משקל פעל בחירק או בפתח או בסגול.
ע"י ניסוח כלל פשוט: פעל בנטייה הוא פעל, אלא אם כן ס"א הפועל היא
גרונית — אפשר למחוק חלק גדול מן הרשימות. לכלל זה צריך לצרף רק רשימת
חשמות הנוטים פעל (שלא בגרונית) ופעל. משקל זה הוא נסוץ ביותר

וחי מאור בלשוננו, ובכל מלה מחודשת, שאיך הס"א שלה גרונת, הנסייח
היא ככלל, ופעל.

בדומה להנ"ל — רשימות הרבה.

ראיתי צורך להעמיד את מחברי הדקדוק העברי השימושי על
העניינים הנ"ל — כאמור, הזכרתי רק אחדים —, הואיל ואני מסכים עמם
חסכמה גמורה, שיש צורך בספר דקדוק עברי שימושי, שיביא בחשבון ככל
האפשר גם את תופעותיה וגילוייה של הלשון החדשה, ושיהא מכון
לתלמיד שידיעתו את העברית קודמת ללימוד דקדוקה.

הכרח זו ראויה היא, שמחברי ספרי הדקדוק ישווה לנגד עיניהם
בכל פרט ופרט, בין בבחירת החומר ובין בניסוח הכללים ולא יצאו ידי
חובתה בהקדמות לספריהם בלבד.